

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

С.Я. Єрмоленко, д-р філол. наук

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті йдеться про напрямки дослідження сучасної літературної мови, наголошується на диференційних ознаках літературної мови як суспільна важливої форми національної мови.

In the article the directions of research of a modern literary language are esteemed. Is paid attention on differential tags of a literary language as public relevant form of a national language.

Літературна мова – історично закономірна, суспільне важлива і необхідна форма існування національної мови. Такі визначальні ознаки її, як кодифікованість у словниках і граматиках, наддіалектний характер і динамічна стабільність норм, поліфункціональність, якнайтісніше пов'язані з усвідомленням ролі літературної мови – репрезентантки національної єдності (І.Я. Франко). Твердження про роль національної мови у процесах державотворення, консолідації суспільства передусім стосується феномену літературної мови. Адже саме відшліфована, розпрацьована в усіх галузях науки, освіти, культури, виробництва, літературна мова може стати реально поліфункціональною, соціально престижною, що й забезпечуватиме виконання нею функції державотворення, консолідації нації.

Не випадково до питань суспільного статусу мови, до таких проблем, як мова і держава, мова і нація, мова і культура, зростає увага суспільства в періоди, коли відбувається активне самопізнання, самоусвідомлення народу.

Процеси державотворення в Україні стимулювали розвиток соціолінгвістики не лише в плані вивчення мовної ситуації, аналізу мовної політики, а й дослідження історичних умов, у яких формувалася українська літературна мова.

Сьогодні увагу дослідників привертають явища, пов'язані з існуванням варіантів української літературної мови у XIX – першій половині XX ст. Нові джерела вивчення літературної мови – художні,

наукові, публіцистичні тексти – стимулюють поповнення загальномовного словника, урізноманітнення стилістичної диференціації лексики.

У зв'язку з розширенням літературно-писемних джерел, спираючись на теорію літературних мов, маємо розрізнити *широкий і вузький* зміст поняття “сучасна літературна мова”.

В означенні *сучасна мова* наголошено на часовій характеристиці мови; йдеться про мову в певних історичних межах. Які це межі? Візьмімо для прикладу словник української мови в 11 томах, або будь-який підручник, посібник сучасної мови, які використовуються в навчальних закладах, де, до речі, викладають і спеціальний курс сучасної літературної мови. Система мови, описана в згаданих джерелах, постає в ілюстративному матеріалі, що охоплює період XIX – XX ст., тобто маємо справу, за усталеною термінологією з історії літературної мови, з *новою* літературною мовою, відліком якої є мовотворчість І.П.Котляревського. Отже, від Котляревського і до кінця XX ст. українська мова зберігає ті характерні ознаки свого літературного стандарту, які, по-перше, вирізняють її з-поміж інших літературних мов, по-друге, відрізняють саме цей часовий відтинок (понад два століття!) від попередніх віків писемно-літературної практики.

Крім часового виміру літературна мова має й просторовий вимір, що відбито, наприклад, у стилістичних ремарках, застосованих у тлумачних, перекладних словниках, а також у відповідних уточненнях до деяких слів (уточнення стосуються ненормативних форм, уживаних у мовній практиці письменників).

Якщо оцінювати ілюстративний матеріал словників і підручників сучасної літературної мови з погляду його “сучасності” для нинішнього мовця, то маємо застерегти, що фонетика, морфологія, словотвір, синтаксис виявляються найстійкішими, найбільш стабільними, тоді як лексика насамперед реагує на суспільні зміни, відбиваючи невпинний плін життя. Отже, поділ слів на активну і пасивну лексику є особливо важливим, суттєвим для характеристики конкретного часового зрізу літературної мови. Оскільки літературна мова обслуговує різні сфери освіти, науки, культури, державного управління, то її лексичний склад становить відкриту систему: жоден словник одночасно не може охопити всі галузі людського пізнання; тому й існують як окремі відгалуження сучасної мови спеціальні мови різних галузей знань, спеціальні

термінологічні словники, що узагальнюють ці знання. Сучасна літературна мова не може обійтися без термінології; термінологічні назви входять у наш побут, щоденну мовну практику. Щоправда, їхнє загальнозживане значення відрізняється від спеціального, наукового, але це не заважає людям Послугуватися в спілкуванні термінологічними назвами. Вони звичні в загальнозживаному сучасному лексиконі мовців.

Сучасна літературна мова як соціальне важлива форма існування національної мови, її суспільне визнаний страт, не може бути відмежована від свого народно-розмовного джерела, від територіальних та соціальних різновидів національної мови. Мовну єдність нації забезпечує передусім літературна мова. Наявність у народу літературної мови засвідчує високий рівень розвитку національної культури, в якій літературна мова виконує функцію єднання, консолідації. Створення літературної мови – праця багатьох поколінь.

Якщо в широкому розумінні сучасна літературна мова – це мова від І. Котляревського до наших днів, що фактично підтверджують загальномовні нормативні словники, навчальна філологічна література, то у вузькому розумінні поняття “сучасна літературна мова” об’єднує фактично комунікативну практику трьох поколінь. Це період одночасного життя старшого, середнього й молодшого поколінь. Мова молоді завжди відрізняється від мови старших людей, проте врівноважує цю різницю комунікативна активність середнього покоління, що й визначає характер норм сучасної літературної мови.

Невпинний плин мовної ріки відбиває постійні зміни в житті суспільства. В часи великих соціальних зрушень, зміни соціально-культурних орієнтирів еволюція мови помітна й на значно менших часових відтинках. Тому й кажемо про сучасну літературну мову як про мовну практику останніх 10-15 років.

На тлі часових і просторових (територіальних) відмінностей української мови визначають диференційні ознаки літературного стандарту. Якщо диференційні ознаки української національної мови встановлюються через зіставлення, порівняння з іншими спорідненими слов'янськими мовами, як, наприклад, історично зумовлене чергування о, е з і в закритих складах, твердість губних і шиплячих приголосних звуків тощо, то для виявлення диференційних ознак літературної форми маємо зіставити її з територіальними

різновидами національної мови. Отже, в першому випадку йдеться про розмежування різноструктурних мов, а в другому – про розмежування форм, різновидів тієї самої національної мови.

За останні півстоліття спостерігаємо термінологічну заміну: до 50-х років лінгвісти послуговувалися поняттям “полтавсько-київський діалект” як основа нової української літературної мови. Його заступило інше поняття – “середньонаддніпрянські говори”. Ця зміна не випадкова і пов'язана вона з усвідомленням ширшої, інтеграційної основи сучасної літературної мови, з тим фактом, що норми сучасної мови ґрунтуються на взаємодії усіх діалектів і відбивають активні інтеграційні процеси в організмі національної мови і в її літературному стандарті.

У теорії літературних мов традиційно дискутується питання складної взаємодії (протиставлення) літературної мови і діалектів. В кожній національній мові таке протиставлення реалізується по-своєму, тобто залежить від історичних, соціально-економічних, об'єднувальних процесів. Державний чинник на певному етапі розвитку суспільства має вирішальне значення. Однак, скажімо, приклад Італії щодо статусу літературної мови і статусу діалектів свідчить про те, що шлях утвердження загальноприйнятого для всієї країни мовного стандарту досить складний. Суперництво між такими центрами літературного і лінгвістичного руху, як Флоренція, Тоскана, Рим, не сприяло поширенню літературної мови по всій Італії. Авторитет письменника, так само як і орієнтація на діалект столиці, не завжди виконували роль чинника консолідації. Коли з погляду ситуації в італійській літературній мові оцінювати взаємодію літературної мови з українськими діалектами, то варто зауважити, що сучасна українська літературна мова має більш цілісний, інтегративний характер, а саме: орфоепічні, акцентуаційні, здебільшого граматичні норми сучасної літературної мови побудовані на середньо-наддніпрянській мовній практиці, а лексичні є синтезом південно-західної та південно-східної мовно-літературної і говіркової традицій.

Інтеграційні процеси в динамічній системі лексичної норми сучасної української мови увиразнилися в другій половині ХХ ст. Це можна спостерігати на словниках, культуромовних рекомендаціях, в яких олітературнювання двох народно-розмовних стихій відбувається через стилістичну оцінку відповідних варіантів (пор. *чинити – діяти, одержувати – отримувати, чекати – ждати,*

лічити – рахувати і под.). З погляду діалектних джерел слова і граматичні форми типу *совісті - совісти, в хату - до хати, від рук - од рук* тощо сприймаються як свої або чужі для мовців, а з погляду народно-розмовної основи літературної мови, а також у контексті лексико-граматичних ознак національної мови вони виявляються специфічно українськими, тобто становлять характеристичну рису української мови в її об'ємному часово-просторовому вимірі.

Наведемо приклад роздумів про мову в її просторово-часовому вимірі відомого перекладача Андрія Содомори у книжці “Під чужою тінню” (Львів, 2000): “Серед “лісу речей”, що на *стриху* [на горищі – Ред.], не знаходжу, та й шукати марно, тієї речі, без якої й *умбра* (так у нас називають абажур) була б не потрібною. Цю річ на сході України називають “скло”; на західних теренах – із польської: “шкелко”... Отож, марно б я шукав за *шкелком на стриху*. Але й у словнику не знаходжу слова, що окреслювало б ту рідко вживану річ: “шкелка” взагалі немає, а під словами “скло”, “скельце” й подібними не подано значення “скло для ляampi”, як і в польсько-українському тритомнику – під словом *szkelko*”.

Автор звертає увагу на назви не таких уже й віддалених у часі реалій: йдеться ж не про часи І.П. Котляревського! Але відійшли в минуле реалії – і стали навіть не словниковими лексичними одиницями, а тільки спогадом – говіркові слова, поширені колись у мовному побуті. Авторіві роздуми стосуються назв конкретних речей. А чи можна помітити такий самий рух – перехід в інший часовий вимір – інших слів, наприклад, назв емоцій, почуттів, сприймання?! Очевидно, для фіксації таких змін треба вибрати інші часові параметри, більші відтинки часу в житті мови.

У літературному стандарті кодифікується та чи та форма слововживання на основі соціально-культурних критеріїв. Одним із головних критеріїв кодифікації донедавна вважався критерій авторитетності майстра слова – письменника. Однак за сучасних умов активні процеси слововживання, вибору форми, наголошування тощо найбільшою мірою визначаються мовною практикою ЗМІ. Останні здійснюють найвідчутніший вплив на вироблення узвичаєного мовного стандарту, вони формують і певні мовні смаки, моду на слововживання.

Досліджуючи українську літературну мову кінця ХХ століття, варто оцінювати вплив суспільних, соціальних чинників на такі процеси, як демократизація, англізація (англішщення), жаргонізація

мови. Якщо територіальні говори мають у лінгвоукраїністиці традиції вивчення й методи описування матеріалу, то дослідники соціально-професійних жаргонів, міського просторіччя виробляють нові підходи до цих джерел як об'єктів соціолінгвістичного аналізу.

Процес демократизації літературної мови пов'язаний з демократизацією суспільства, із зростанням національної самосвідомості, коли мовці замислюються і над походженням своєї мови і над особливостями своєї територіальної говірки. Відбувається своєрідний лінгвістичний аналіз, надто коли йдеться про рефлексії над словом творців художніх текстів, художніх перекладів.

Оцінний підхід до літературної норми помітний на прикладі свідомого використання діалектного вислову або форми, як, скажімо, фонетичного варіанта *беріг*, морфологічного – *додоми* замість літературних *берег*, *додому* у текстах Євгена Пашковського, чи поширеного в мовній практиці сучасних письменників *яко* замість *як* (В. Медвідь, Г. Штонь) і под. Крім поодиноких вкраплень лексем чи форм спостерігаємо тексти, що є суцільною стилізацією суржику (Б. Жолдак).

Безумовно, естетична, мовнокультурна вартість таких текстів може бути оцінена на тлі узвичаєних літературних стандартів. Читач має відчувати естетичну функцію позанормативних засобів.

Пошуки нових виразових форм характерні для сучасних різновидів, жанрів ЗМІ. Теле- і радіопрограми активно послуговуються прийомами трансформації, перетворення писемних (написаних) текстів в усні форми. Виокремлення і дослідження нових жанрів ЗМІ можливе на основі врахування концептуальної писемності і концептуальної усності. Йдеться про тексти, які за своєю структурою належать або до писемних, або до усних, а не є лише формально усними, чи формально писемними. У зв'язку з новими жанрами комунікатів можна говорити про тенденцію до “орозмовлювання” літературної мови, про зростання суцільної ваги її усних, розмовних форм.

Окремий напрям сучасних досліджень пов'язаний з вивченням процесу запозичень в українській літературній мові 90-х років ХХ століття. Сфери використання іншомовних слів досить різноманітні – від вузькоспеціальних наукових текстів до широкого житку в розмовно-побутовій мові. Зауважимо, що здебільшого аналіз запозиченої лексики здійснюється на основі ідентифікації мови-джерела та зафіксованого використання лексем у певних стилях

і мовних жанрах. Тим часом перспективним видається напрямок вивчення шляхів засвоєності іншомовної лексики: розуміння мовцем відповідного поняття і коректне використання запозиченого слова в різних ситуаціях. Йдеться, звісно, про різний соціальний, освітній статус мовців.

Сучасна мовна практика демонструє активні процеси дифузії стилів, переформування жанрів, що спричиняє не лише зміну системи функціональних стилів, а й зміни в самій структурі стилів. На перший план виходить індивідуалізація мови журналіста-коментатора, пошуки нових засобів впливу на слухача, глядача.

Коли вживаємо вислів “розвиток літературної мови”, хочемо бачити, відчувати не тільки рух певних груп лексики, фіксувати не лише появу нових суфіксів, префіксів, помічати не лише зміну функцій, семантики граматичних форм. Власне, за такими ознаками, одиницями різних мовних рівнів можна спостерігати динаміку змін у літературній мові. Проте вона, очевидно, не вичерпує аналізу літературної мови на певному часовому зрізі.

Ось як про це пише Андрій Содомора (“Під чужою тінню” – Львів, 2000), згадуючи думки професора Богдана Михайловича Задорожного щодо теорії про вдосконалення мови: “Розвиток та вдосконалення мови це ніщо інше, як актуалізація мовних потенцій... Великі письменники – це саме люди, яким дана можливість з достатньою повнотою черпати з бездонних криниць мовних потенцій все нові й нові скарби. Досконаліться не мова, а ступінь оволодіння нею”. Один із аргументів Богдана Михайловича справді незаперечний: “...хоч мовою досі неперевершених епопей Гомера і не напишеш сучасного фізичного трактату, але вона – ця мова – не гірша від сучасної грецької мови”.

По-різному можна оцінювати мовно-естетичні пошуки Євгена Пашковського в його романі “Щоденний жезл” (К., Генеза, 1999). Сучасний читач не відразу звикне до текстової, синтаксичної неперервності, гостро-болючого монологу - звертання автора до самого себе і водночас розповіді про себе і про світ навколо себе, чи, точніше, світ у собі. Але варто настроїтись на камертон авторського сприймання, як відкриється таємниця роботи зі словом, як заповонять авторські асоціації – влучні характеристики часу, втілена в метафорах-знахідках характеристика чорнобильської доби, або, за висловом автора, “чорнобиліани”.

Наскрізний образ часу – трагічно-філософський, аналітичний,

пов'язаний із глибинами культури народу, природи рідної землі – прочитується в романі. Якщо застосувати до аналізу тексту твору метод лексико-семантичного поля “час”, виявимо цілу низку образних номінацій часу: *античас; порожні очниці безчасся; вік – битий, подарований, короткий, непевний, передзвоний; вічність – безкінечна; доба затемнення; літочислення чорнобильське; літ мільйони; років мільярди; мить – жива, історична, космічна, ледь помітна, мала, обнадіяна, усвідомлена; погляд дочорнобильський; століття – жувальне, осклерозене; сторіччя – дармове, жувальне, збудоване, перегвалтоване; тисячоліття – досвітнє; стронцієве; час – безберегий, божевільний, всеземний, втрачений, газетний, гангрений, даремний, добілийний, добрий, доквітневий, доольоднений, дочорнобильський, заляклий, здорова садистична мордяка часу, зловісний, змордований переляком, коматозний, невловимий, ненаситець, непогребний, потаємний, прісний, причорноблений, світлоносний, стожильний, стрімкий, тихоплинний, трагічність часу, час вичерпаних назв; часосвіт – безжальний, безживний, безмірний, безпам'ятний, безтривожний, інший, нічий, ніякий, новий, розщеплений.*

Фрагмент лексико-семантичних асоціацій, утілених у стрижневому понятті “час”, виявляє експресивне авторське словотворення. Воно реалізується в прикметникових, дієприкметникових означеннях, у несподіваному поєднанні цих означень з означуваними. Індивідуально-авторська мовотворчість відкриває необмежені можливості побудови іменних і дієслівних метафор, метафоричних епітетів, *наприклад: яснovidці прогавленого, розкіш розмерседесена; гули протяги... ніби сподівались зустріти (мене) розвітреного на молекули.*

В авторських метафорах спостерігаємо оречевлення світу абстрактних понять через поєднання їх з реаліями природи, зі світом людських емоцій. Думку про пошуки неординарного вислову так само втілено у метафоричне словосполучення, пор.: ... в *божевільному часі*, в папірусних досвітках ти прагнув співмірного і вдавався до збожеволених метафор.

Індивідуальний образ часу вербалізовано в мовних знаках – інтертекстуальних структурах, за якими прочитуємо зв'язок з давньою пам'яткою “Слово про Ігорів похід”: ... землі руські зникли навк за пагорбом, і слово невідомого автора ковчежитьса само по собі, *на хвилях часу й безчасся*, ураганів і мертвоштилля вигойдую

інший, новий, безживний, безжальний, безпам'ятний, безтривожний, безмірний, ніякий, нічий, розщеплений часосвіт.

У семантичних зв'язках тріади ЛЮДИНА – ЧАС – СЛОВО відтворюється зміст “людина має увіковічити світ у слові”. Пор.: “що сталося з землею, чи всиновив ти її пером?”.

Семантична структура метафор відбиває постійну боротьбу зі словом, видобування з нього енергії, духовної сили. Так само людина бореться з часом, тому й реалізується ця ідея у численних авторських образах, серед яких переважають забарвлені чорнобильською темою типу авторського неологізму *розщеплений часосвіт*. Пор. також: ... немов саме Слово безсиліло й пасувало перед безмірною мукою, безмірним приниженням мільйонних тіл, *загризених часом*, ворогом всього і людини найдужче, бо вона уникає його підступності і запорошує йому очі; ... звір (куниця), уподібнений часові звичкою зачаюватись і уникати людини, звір цей викликав у тебе таку ж цікавість, як і *потаємний, стрімкий, невловимий* руками час.

Конденсований зміст міститься у коротких метафоричних формах; вони поєднують побутові деталі з ознаками сучасного життя суспільства. Лаконічні влучні характеристики виявляють позитивну і негативну оцінку метафоричних зв'язків слів, однак ця оцінка, так само як і розшифрування внутрішньої форми метафор, передбачає знайомство читача з українськими реаліями: *засурмив гарбузяний цвіт; конституційне право пропасти безвісти; латкасте сирітство жита; причаєсна хижість життя; процес зчервлення слова.*

Наведений фрагмент знайомства з індивідуальною мовотворчістю Євгена Пашковського має підтвердити думку про глибину культурно-історичної пам'яті, закарбованої в слові, слові, що стає знаком національної культури. Літературна традиція, а отже, й літературна мова з її динамічною стабільністю сприяють тому, щоб зберігалися, передавалися від покоління до покоління естетичні форми мовного освоєння світу.

М.А. Собуцький, д-р філол. наук

ВІЗУАЛЬНА МОВА: СТАТУС, ПРИРОДА, МОЖЛИВОСТІ

Пропонується концептуальний аналіз візуальної мови в парадигмах семіотики культури.

The conceptual analysis of visual language in paradigms of